

יהושע שם לב אל הנשמה

בחושיו החריפים פורץ א"ב יהושע בספרו האחרון לסוגיית יסוד בוערת אך לא מדוברת דיה: הנטייה הגוברת להסברת האדם כתוצר של תהליכים פיזיים בלבד. בשלל אמצעים הוא מחייה את הנפש, זו שבלעדיה אין פשר לספרות

א

לרובד הפוליטי המעניין, הנלווה, כאמור, להומור ולאנגריה של הסיפור בכללותו, יש להוסיף כמה תווים חברתיים חשובים אחרים של הרומן: הביטוי שיש בו לחשיבות התנהלות עניינית ומקצועית וקל וחומר כזו שנקייה משחיתות בכספי ציבור (לוריא היה נוקשה מאד בעניין הזה בשנות עבודתו ב"נתיבי ישראל", לשעבר מע"צ); המחאה שיש בו נגד ייצוא ידע ביטחוני ישראלי למשטרים מפוקפקים, בניגוד לידע הבונה ולא ההורס שישראל ייצאה בעבר למה שכונה אז "מדינות העולם השלישי" (נושא זה בא לידי ביטוי בנאום נלהב של נציג משרד החוץ במסיבת פרישה של אחד מעובדי "נתיבי ישראל"). והכול, אדגיש שוב, מתוך חיוניות סיפורית ועדכניות מלבבת (ראו, למשל, את סיפור אובדן הסלולרי של לוריא, מיני-טרגדיה מודרנית של אובדן זהות בפני עצמו – עמ' 192–193; או את החלטתו לקעקע את קוד מכוניתו על ידו, בעמ' 217, מעשה שהינו הפיכת היד המקועקעת, סמל טעון כל כך במציאות הישראלית, לדבר מה "אזרחי" וקומי-טרגי).

הרומן האחרון עד כה של אברהם ב' יהושע – 'המנהרה', בהוצאת הספרייה החדשה – הוא ספר אוהב חיים ומלא הומור ואנגריה למרות הנושא הקודר שלו. צבי לוריא, הגיבור, הוא מהנדס דרכים בכיר שחי בתל-אביב ונמצא כעת, כשהוא בשנות השבעים שלו, בפנסיה. הרומן מספר בגוף שלישי על גילויים של ניצני שיטיון אצל צבי, הנשוי בנישואים מוצלחים ואב לשניים. במקביל מסופר לנו על משפחה פלסטינית שנקלעה לשטח ביניים זהותי מוזר: היא הוקאה מהחברה הפלסטינית ולא באה עדי החברה הישראלית. יהושע שוזר באופן מעניין מאוד את משבר הזהות הפרטי של צבי (העומד לאבד את זהותו האישית) במשבר הזהות של המשפחה הפלסטינית ובכלל בסוגיית הזהות של שני העמים שחיים בארץ ונאבקים עד חורמה זה בזה לשימור זהותם הנבדלת (בעניין הזה: הוא מתעכב על השערות של יצחק בן-צבי ודוד בן-גוריון שהפלסטינים הם צאצאי היהודים שנאחזו בארץ, כלומר הם פשוט "יהודים ששכחו את זהותם").

בשני קצותיה גם חילונים גמורים). אבל הדת אכן העניקה רוח גבית משמעותית לקטגוריה הזו, ובזמננו, המסר של הדת על קיומה של "נשמה" נראה לי רלוונטי יותר מהמסר שלה על קיומו של "אלוהים", והכפירה המרכזית של דורנו הפכה להיות דווקא הכפירה ב"נפש" ולא הכפירה ב"אלוהים".

הפרקטיקה של fMRI, דימות מוחי שבו "רואים" את פעולת המוח, זכתה לתהודה רבה בקרב הציבור הרחב – וזאת בטעות ובצדק גם יחד. בטעות, כי הטכניקה הזו אינה "מסבירה" או "מראה" את פעולת המוח, אלא מצביעה על קורלציה בלבד בין רגשות/מחשבות/כוונות לבין שינויים פיזיים במוח. ובכל זאת בצדק, מכיוון שמבחינה פנומנולוגית יש כאן הסרת לוט דרמטית: הפיכת ה"פנימיות", ה"נסתר", לגלויים, לבני-צפייה; ובכך יש שינוי סדרי בראשית – אותם סדרים שלפיהם "הנפש" היא מה ש"בפנים", מה שמוסתר, מה שמסתורי. כשאלוהים אומר לשמואל לא להתרשם מאליאב הגבוה, אלא לחפש אחר דוד המרשים פחות, הוא משתמש במילים אלמותיות (או, ליתר דיוק, ארוכות טווח, כי, כאמור, השקפה ופרקטיקה עכשוויות מאיימות על "אלמותיות"): "אַל תִּבְטֵ אֶל מַרְאֵהוּ וְאֶל גְּבוֹהַּ קוֹמָתוֹ, כִּי מֵאִסְתֵּיהּ; כִּי לֹא אֲשֶׁר יִרְאֶה הָאָדָם, כִּי הָאָדָם יִרְאֶה לְעֵינָיו וְה' יִרְאֶה לְלִבּוֹ" (שמואל-א ט"ז, ז). ה"לבב" הוא מה שאינו נראה לעין, הפנימי, הנסתר, "הנפש", "הנשמה". והנה ה-fMRI עושה בדיוק את זה. הוא מראה לאדם, כביכול, את "הלבב". יש כאן עליית מדרגה ב"הסרת הקסם מהעולם", כפי שהגדיר מקס ובר את פעולתו של המדע המודרני.

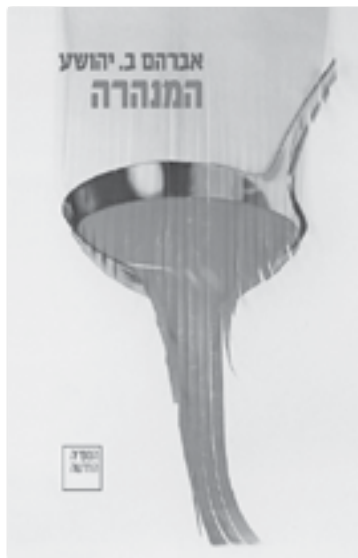
אבל אני רוצה במסה זו להתעכב דווקא על רכיב מרכזי אחר בטקסט, שהופך אותו לרומן שבא בעיתו – ולהתבונן בה מכיוון אחר לחלוטין מן הכיוונים שהוזכרו לעיל.

ב

ממש בפתח הרומן מטמין הסופר הממולח אחד מן המפתחות המרכזיים להבנת הרומן וגם להבנת חשיבותו בזמן הזה.

הנוירולוג מבשר ללוריא ולאשתו דינה שאכן יש "אטרופיה שמעידה על ניוון קל" במוחו של צבי, אך אין לומר נואש. יש להיאבק בה. "להיאבק נגד המוח שלי?" תוהה צבי. ועל כך עונה הנוירולוג, "הנפש נגד המוח". צבי הנדהם אומר "ואני חשבתי שהם היינו הך". ועל כך עונה הנוירולוג בנחרצות: "ממש לא, ממש לא" (עמ' 7-8). באותה ערמומיות (שאני משער שהיא אינטואיטיבית אצל הסופרים הגדולים) מציין המספר כי "לראשונה מבחין החולה שבין תלתלי הנוירולוג מסתתרת כיפה קטנה. כשנבדק בשכיבה היא מן-הסתם הוסרה מחשש שתיפול על פניו" (עמ' 8; בכוונת מכוון, לדעתי, מיהמה המספר את הגילוי על דתיותו של הרופא, שהייתה מחלישה אולי את קביעתו על אודות קיומה של "הנפש" כמה שורות קודם לכן).

יהושע פורץ כאן באחת אל אחת הסוגיות המרכזיות של זמננו: הנטייה הגוברת והולכת להסברת האדם כתוצר של תהליכים מטריאליסטיים תוך צמצום הקטגוריה הייחודית של "הנפש". אמנם הקטגוריה של "הנפש" אינה בהכרח קטגוריה דתית, והנטייה לצמצומה היא מחלוקת נטושה בתוך התפיסה המדעית עצמה (שאוחזים

הבולטים של סוגת הרומן כיום (בצד, כמובן, היותו סופר מרכזי), כי "הרעיון של דמות ברומן נראה לי כזה שמניח אולי לא את קיומה של נשמה, אבל לפחות את קיומו של עומק פסיכולוגי מסוים. אפשר לפחות להסכים שהחקירה המתקדמת של הפסיכולוגיה נחשבה במשך תקופה ארוכה כאחד מתחומי המומחיות של כותב הרומנים" – ואילו כיום גוברת הנטייה להסביר בני אדם "על ידי רשימה קצרה של פרמטרים מספריים" מטריאליים. נטייה זו, אומר וולבק, הופכת את נחיצות תפקידו המסורתי של כותב הרומנים לשברירית (תרגום שלי מספר המאמרים של וולבק, "Interventions 2", עמ' 152).

ג

ההתמודדות של יהושע עם הסוגיות כבדות המשקל הללו נעשית בכמה אופנים.

בהתעקשותו של הנוירולוג – ושל הרומן עצמו, כפי שנראה בהמשך – על קיום "הנפש" בנפרד מ"המוח", יוצא הנוירולוג נגד דעה פופולרית בת זמננו, תפיסה מטריאליסטית מנמיכה של האדם.

אבל, נוסף לסוגיה הפילוסופית המכריעה הזו (אולי החשובה בזמננו), באופן ספציפי יותר, המתח הזה בין "הנפש" ל"מוח" רלוונטי במיוחד לכותב רומנים. הדיון על מהות האדם אינו רק בעל משמעות כללית, אלא, אפשר לומר, הוא דוחק אף יותר מבחינה מקצועית בשביל סופר. הרומן בנוי על חשיפת "החיים הסודיים" של גיבוריו, כפי שטען א"מ פורסטר בספרו העיוני "אספקטים של הרומן" (1927). חשיפת הנפש הנסתרת והמפותלת של הגיבורים היא אחד מתפקידיו הקלאסיים של הרומן. ודוק: חשיפת "הנפש". מה שהיא רוצה, במודע או לא במודע, מה שהיא מסתירה מאחרים או מעצמה. אבל אם אנחנו מוותרים על "הנפש" ומסבירים את הקיום האנושי בצורה מטריאליסטית קיצונית, כנובע מפעולות של הורמונים ונוירורגנסמיטורים וכיו"ב, מאבד הרומן את תפקידו. ולמה? כי בניגוד לכוחות נפשיים, שהם בעצם אנתרופומורפיים בעצמם, כלומר דגמים מוקטנים של אנשים (נניח, במונחים פרוידיאניים: ה"איד" רוצה משהו וה"סופר אגו" בולם אותו ואילו ה"אגו" מפשר ביניהם, או שה"איד" מערים על ה"סופר אגו" וכו'), הרי הרכיבים המטריאליים הם "טיפשים", הם לא רוצים כלום, הם פשוט פועלים. ובכך הם לא מעניינים מבחינה ספרותית.

לכן, במאמר מעניין מאד מ-1997, טען מישל וולבק, שהוא בעיני אחד התיאורטיקנים

הנפש, מתנפל יואב, בדיוק, והלוא בשבילה, אבא, אני כאן. הלוא לא במקרה קוראים לחולי דמנציה 'תשושי נפש' ולא 'תשושי מוח'. אז הנה מה שיש לי לומר, ובבקשה, אל תיפגע. אתה מהנדס בכיר, שיש לו ניסיון טכנולוגי רחב, ובמשך שנים רבות, כמנהל, בנית וסללת בידע ובהבנה. לכן אני מתקומם נגד העובדה שכל היכולת הזאת, שגם אני זכיתי לקבל משהו ממנה, תתבזבז, תתנזק עכשיו לעבודות בית פשוטות וירודות [...]. כי עושה רושם שאחרי שפטרם את העוזרת החלטת אתה להיות עוזרת, משרת של אימא. וכבר כאן מתחילה הצטמצמות נפשית. (עמ' 30)

במישור אחר תולה הרומן במרומז את השיטיון בסוג אחר של הדחקה (כלומר לא זו הארוטית, שהוזכרה): בנטייתו ארוכת השנים (והראויה להערכה מכיוון אחר) של לוריא להפריד בחדות בין עולם העבודה לעולם הרגש. הוא לא היה מעורב רגשית בחיי עובדיו ומנהליו כי לא רצה לפגום בעבודה בעירוב שיקולים זרים. גם זה, רומז הרומן, הסבר נפשי אפשרי לשיטיון: מי שמדחיק חלקים חשובים בנפש, כמו הרגשות, סופו שיגמור בשכחה כוללת. ולהפך, מי שמעורר את נפשו לפעילות רגשית, יכול אולי להילחם בשיטיון: "אכן, לוריא הקפיד תמיד לשמור על מרחק מעולמם הפרטי של הכפופים לו, ועל אחת כמה וכמה מעולמם של מי שהיה כפוף להם; אבל עכשיו הוא תוהה אם למרחק, שהיה מועיל בעבר, עדיין יש יתרון גם בהווה, במצב של בלבול קל. כי אם, כפי שיעץ הנוירולוג, מוטלת על הנפש חובה להיאבק בחשכה הזוחלת במוחו, אולי דווקא חיטוט בחיים נסתרים של אחרים יעזור לה להשחית את עצמה" (עמ' 142).

במישור הגלוי יותר, יהושע מנסה ללא הרף למשמע את השיטיון המרחף מעל ראשו של גיבורו. הוא, כמספר, וגם גיבורו לוריא, מנסים להסבירו בסיבות נפשיות ולהעניק לו פשר ומשמעות נפשיים. זאת בניגוד לחתנו של לוריא, פסיכיאטר "שבדרך-כלל נותן למטופליו תרופות, ורק לעתים נדירות משכיב אותם על הספה" (עמ' 304). החתן-הפסיכיאטר הוא דמות משנית שבמשנית בספר, ולכן הוספת המידע הזה לגביו מסגירה שזה נושא מרכזי ברומן שלפנינו.

צבי לוריא – וזו הדוגמה המובהקת לניסיון המשמוע הזה – כורך את הנצת שיטיונו עם אותו בוקר שבו יצא אל ביתו של סגנו המהנדס, על מנת למסור לאשתו תוכנית שתעביר לבעלה שכבר עקר זמנית לקניה לצורכי עבודה ("יש שהיה עולה בדעתו שאולי אז, באותו בוקר עכור, החל זרע השיטיון לנבוט במוחו" – עמ' 67). מה שקרה באותו "בוקר עכור", כפי שהדבר מתואר בעמ' 62–67, הוא סירובו של לוריא לניסיון פיתוי מצד אשתו של עמיתו. לוריא, במרומז, סבור ששיטיונו הוא מעין עונש או תוצאה על הדחקה הליבידו שלו. כלומר, ההדחקה של היצר (באותה הזדמנות) היא תחילתה של פעולת הדחקה ושכחה כללית המתבטאת בשיטיון. השיטיון הוא אולי, תוהה לוריא, בעצם, "קיפול של הנפש לתוך עצמה" – כפי שהוא מכנה את השיטיון של קרובת משפחתו שעלתה מצפון אפריקה לארץ ושקעה מצדה בדיכאון שהוביל לשיטיון (עמ' 36).

ואילו בנו של לוריא, יואב, מבאר את השיטיון בכך שאביו, משפרש לפנסיה, הפך להיות משרתה של אמו, ובכך "צמצם את נפשו".

למגמה הפילוסופית של הרומן להתייחס לחומר המוח "הדומם" ככזה שכפוף לנפש, כלומר כבעל היגיון, רצון, משמעות.

יש ברומן עשרות "האנשות" כאלו, אם לא יותר. אביא כמה דוגמאות בולטות. לוריא משוחח עם מכוניתו משל הייתה בן אדם. "היה נדמה לו שבזמן ההתנעה מצטרף לגרגור של גלגלי השיניים והבוכנות גם מלמול דקיק קצרצר, בת-קול יפנית או קוריאנית של נערה או ילדה, שאולי הושתלה במערכת החשמל כמין ברכת-הדרך [...] כשהוא לבדו במכונת הוא לפעמים מהמהם אל הנערה בחזרה: כן, יקירתי, אני שומע אותך, אבל לא מבין" (עמ' 18). גם בשימוש בנווטן, יישומון הניווט, אומרת אשתו של לוריא, "העיקר תפעיל את הקול שלו, כי לקול אנושי עדיין יש יותר משמעות לגביך מאשר לקווים וחיצים של מפות" (עמ' 251). וגם מחשבים מואנשים: "מחשבים משוחחים ביניהם בידידות ובכנות יותר מבני-אדם" (עמ' 256).

ולא רק הטכנולוגיה כך. אצל יהושע גם השמש היא בעלת נפש, היא אנושית: "כשהשמש סוטר על עיניו" (עמ' 95). וכך גם הגשם: "ורק הגשם ממשיך לתופף על המכונת, כאילו בדרום אין לו צורך בעננים כדי להוכיח את קיומו" (עמ' 95), והירח: "סהר תפל ומעוקם, הנגרר לצפון המדינה מתוך חובה בלבד" (עמ' 198). וגם אורגניזמים נטולי תודעה, כמו חיידקים, הם בעלי "נפש" בעולמו של "המנהרה": "החיידק לא רצה ב" (עמ' 209). וכך גם ארטיפקטים אנושיים, דוגמת נתיבי איילון: "ומנווטת בבטחה אל כביש עשרים, בתקווה שיוכל בעצמו [הכביש, כן?] לגלות את כביש ארבע כדי להתחבר אליו" (עמ' 311).

כאשר שיטיונו של לוריא מוסבר כדבר-מה נפשי, הוא חוזר והופך להיות נחלתו של כותב הרומנים. יש פשר ויש משמעות ויש היסטוריה לשיטיון. צבי אינו רק מכונה שהתקלקלה (נושא לא מעניין לכותב רומנים). הוא אדם שמחלתו היא בעלת היגיון וקשר לחייו בכללותם.

לוריא אף מנסה לשכנע את אשתו להתייחס למחלתה שלה, הפורצת במרוצת הרומן, מחלה גופנית לעילא, מזהווית הנפשית, הסובייקטיבית, ולכתוב על כך מאמר:

אז למה שלא תכתבי משהו אישי על החיידק ה'רק אלים' הזה. מה היו הסימנים המוקדמים, איך נכנסת לבלבול ולטשטוש, ולמה הייתי צריך למהר ולאשפו אותך, למה טעו באנטיביוטיקה הראשונה ובמה היה צריך להחליף אותה, וגם למה התעקשו לבודד אותך יותר ממה שחשבו בהתחלה. ואת גם יכולה להתבונן בכל הבדיקות שנמצאות בתיק שלך ולבנות סיכום מנקודת-מבט של רופאה שמטפלת במחלה של עצמה ומבינה אותה מבפנים. (עמ' 279; ההדגשה שלי).

כלומר, יהושע, באמצעות לוריא, מזכיר לנו כי הקטגוריה של "הנפש" – כאן בהקשר של החוויה הסובייקטיבית של הקיום – ראויה לתשומת לב בנוסף לחוויה האובייקטיבית של המחלה, על מדדיה המכומתים וסיבותיה הפיזיולוגיות.

ד

ואילו במישור הסמוי מתמודד יהושע עם סוגיית המטריאליזם הקיצוני לעומת הדואליזם של גוף-נפש בכך שהרומן עצמו (ולעיתים לוריא) מתייחס באופן שיטתי לדוממים כבעלי נפש, וכך מעניק מוחשיות

ה

נגד תרופות פסיכיאטריות וממליץ רק על טיפול בדיבור וכיו"ב. כוונתי היא שהוא מאותת נמרצות ברומן שלו שיש עוד דרכים להבנת ההתנהגות האנושית, שכיום נזנחות, לעתים, בצורה נמהרת.

ועוד, "ההתמודדות" של יהושע עם הסוגיה הפילוסופית נעשית בצורה אסתטית. בעזרת אותם עשרות ניסוחי האנשה שהוזכרו, הוא יוצר תלכיד יוצא דופן בין רוחו הכללית של הרומן – הממהרת לזהות "נפש" ותודעה אפילו בדוממים, מעשי אדם או הטבע, וכן בדרגות הנחותות של עולם החי (כדוגמת החיידקים) – לבין התזה הכללית שלו על כך ש"הנפש" נפרדת מ"המוח".

הרומן כמו מתרה בנו, במילות הפיוט: "שימו לב אל הנשמה".

כשאני כותב שיהושע "מתמודד" ברומן עם הסוגיה הפילוסופית כבדת המשקל של גוף ונפש איני מתכוון לומר שהוא מנסה לפתור אותה כפילוסוף או מדען שיטתי. כוונתי לכך שבחושיו הגדולים של יהושע הוא מצליח לזהות את הסוגיות הבערות בנות הזמן (וייתכן, כאמור, שהזהוי אצלו אינטואיטיבי ולא מודע לגמרי), ושהוא מחדיר לרומן שלו פרספקטיבה פילוסופית שנמצאת כעת בעמדת נחיתות ומזכיר את חשיבותה. הוא מטעין את ספרו בפרשנות הנפשית של התנהגות האדם, שככלות הכול היא אפשרית גם במקרה כמקרהו של לוריא.

אין הכוונה לכך שיהושע טוען ברומן ששיטיון הוא תמיד דבר מה נפשי, או שהוא